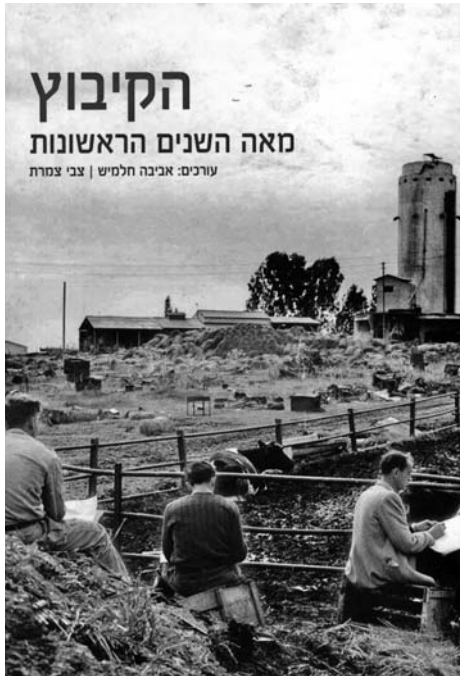

מאה שנות קיבוץ

אביבה חלמיש, צבי צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות (עידן, 25), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, יד יערי ויד טבנקין, תש"ע, 392 עמ'

'הקיבוץ': מאה השנים הראשונות' אינו קובץ מאמרים רגיל. הקובץ אמנם כתוב וערוך על פי הכללים הפורמליים המוסכמים, ועורכיו ומחבריו המאמרים הם רובם אנשי אקדמיה מוכרים ומוערכים כל אחד בתחומו. אולם על דפי הספר שורה מעין חגיגות, לעתים אף התרוממות רוח. ניכר כי מלבד המאמץ שהושקע ביצירת קובץ ברמה מחקרית וספרותית גבוהה, ביקשו מגישי הספר לעצבו כעין מתנת יום הולדת. הם השתדלו שיהיה לא רק מעניין וראוי מבחינה מחקרית, אלא גם מרגש, יפה, מקושט ונושא ברכה.

הידורו של הספר – אמנם, כראוי לנושא, הידור מאופק – תופס את תשומת הלב בראשונה: הכריכה הקשה והמעוטרת, נייר הכרומו, העימוד המרווח, שערי הפרקים, שפע החומרים החזותיים ומגוון הטכניקות האמנותיות: ציורים, תצלומים, רישומים, חיתוכי לינול, צלליות, כרזות, תפאורות וויטראז'ים. דפדוף בספר מגלה כי החומרים החזותיים אינם בחינת קישוט בלבד. הם מתחברים למעין ארכיון אותנטי שמספר את סיפורו של הקיבוץ מתוכו. בתוך מכלול המאמרים על הקיבוץ ה'ארכיון החזותי' נושא ומשרד את אמירתו של הקיבוץ עצמו: החלומות, המעשים, המתחים, הביקורות, השמחות והעיצבונות. דומה כי בתחום זה היו לעורכים אפשרויות בלתי מוגבלות – עדות לפרץ העז של יצירה אמנותית

שביקשה לתת ביטוי לחוויה הקיבוצית כחוויה אישית וכהיענות מגויסת לקולקטיב גם יחד. בתצוגה המעטרת את הספר לאורכו משתקפים תפיסות, תקופות וסגנונות אמנותיים וכן לבטים ותמורות בנרטיב של האמנות הקיבוצית ובזיקתה למציאות שבה נוצרה. יובל דניאלי, שאסף וערך את הדימויים החזותיים בספר, מבחין במאמרו 'האמן הקיבוצי לדורותיו' (עמ' 257-275) בשלוש תקופות עיקריות בתולדות האמנות הקיבוצית: תקופת היסוד והעיצוב, 1910-1935 (מודגמת בעבודותיהם של אריה אלוויל, יצחק בן-מנחם, חיים אתר, נחום רומבק ואחרים); תקופת הסער והמאבק, 1935-1960 (מודגמת ביצירות של ליאו רוט, מאיר לבבי, שרגא וייל, יוחנן סימון ועוד); תקופת המשבר והשינוי, 1985-2008 (מיוצגת ביצירות של משה קופרמן, יובל דניאלי, עידית לבבי גבאי ואחרים).

בביצוע משימות לאומיות בתקופת היישוב, אינו ממלא עוד תפקיד זה. הדבר בלט בעיקר בשני תחומים: ביישוב הארץ ובקליטת העולים. התפתחות זו, לטענת המחבר, הובילה ל'משבר זהות', לירידה בהזדהות האידאולוגית, ובו בזמן לפגיעה במעמדו הציבורי של הקיבוץ. בעקבות התפתחות זו נוצר גם משבר מנהיגות, שיסודו היה בפער בין דבקות בעמדות אידאולוגיות בלתי מתפשרות לכין טענת חברי הקיבוצים מן השורה שהבסיס לשיקום צריך להיות טיפוח הבית הקיבוצי ולא עוד המעשה החלוצי (עמ' 178). המתח התדרדר בסופו של דבר לכלל פילוג ב'קיבוץ המאוחד' בשנת 1951. יש לציין כי הניתוח שבמאמר זה תורם בעקיפין להבנת שורשי המשבר שפקד את הקיבוץ בשנות השמונים.

מאמרו של אלון גן עוסק בשינויים שהתרחשו בקיבוץ בשנות השישים ובזיקתם לאירוע ההיסטורי הדרמטי של העשור – מלחמת ששת הימים. המאמר דן ב'תרבות השיחים' שהתפתחה בקרב דור הבנים בקיבוצים בעקבות המלחמה. גן מאיר את משמעותה התרבותית-החינוכית של התופעה ועומד על השפעתה על תמורות בתפיסות קיבוציות עקרוניות ועל אורחות חיים. עם זאת 'חבורת שדמות', שמתוכה צמחה 'תרבות השיחים', לא הצליחה לדבריו לחולל שינוי בהנהגה החברתית-הפוליטית או בסדר היום של התנועה הקיבוצית.

אליעזר בן-רפאל ומנחם טופל דנים במאמרם בתהליכי שינוי והתחדשות בקיבוץ מאז שנות השמונים ('קיבוץ שונה ומשתנה', עמ' 329-345), וגם הם קושרים את המשבר שהביא לשינוי בין השאר במציאות ההיסטורית, במקרה זה באירוע פוליטי – במהפך השלטוני בשנות השבעים. המהפך שהעלה לשלטון את תנועת 'הליכוד' ניתק את הקיבוץ מהזירה הפוליטית המרכזית ומעמדות ההשפעה, והקיבוץ נותר ללא גיבוי

שער הספר מעוטר בתצלום (הצלם בלתי ידוע) של סמינר אמני 'הקיבוץ המאוחד' בנען בשנת 1952 בשעת ציור אל מול פרה הרבוצה בשלולית זבל ברפת, וברקע הסילו וערמות קש – אביזרי נוף קיבוציים מובהקים.

עיון בתוכן העניינים מעיד על ניסיון לבחינה פנורמית של הקיבוץ. עשרים וחמישה המאמרים מקיפים את הקיבוץ מצדדים שונים: היסטוריה, אידאולוגיה, ביטחון, כלכלה,¹ חינוך, תרבות ומגדר. הדיונים והסקירות במאמרים ערוכים לרוב במבנה היסטורי, על ציר הזמן, בהדגשת צמתים מרכזיים בהתפתחות. הקובץ נפתח בסקירתו של הנרי ניר אשר מתמקדת בשני העשורים הראשונים בתולדות הקיבוץ, והוא ננעל במקבץ מאמרים שעוסקים בעשורים האחרונים, ושמתמקדים 'בקיבוץ השונה והמשתנה'.² בסקירות ההיסטוריות בולטת הדגשת זיקתו של הקיבוץ כל שנותיו למעשה הציוני ולהתפתחויות במדינת ישראל. הן עוסקות בעיקר בתחומי ההתיישבות, הביטחון והעלייה.

אביבה חלמיש מציגה במאמרה 'הקיבוץ והעלייה' (עמ' 25-43) את הקשר והתלות ההדדית בין הקיבוץ לעלייה ולקליטתה, קשר שהייתה לו לדבריה השפעה קיומית מכרעת על הקיבוץ ועל מעמדו בחברה הישראלית. גם מאמרו של אלון פאוקר, 'כשהקיבוץ החלוצי פגש את המדינה הממלכתית' (עמ' 167-183), קושר את התמורות שהתרחשו במצבו ובמעמדו של הקיבוץ במציאות ההיסטורית בכלל ובמשימות הלאומיות שהיא הציבה בפרט. לדבריו בשנותיה הראשונות של המדינה הלך והתברר שהקיבוץ, שהיה חלוץ

1 היה מי שהעיר בצדק על כך שנושא הכלכלה נמצא חסר מסיבות טכניות. ראו: א' ערמוני, 'מרפדפים בקיבוץ', הקיבוץ, 4 ביוני 2010.
2 כלשון כותרת מאמרם של א' בן-רפאל ומ' טופל, עמ' 329.

משתמעות תקווה ואף אמונה כי למאה השנים הראשונות יהיה המשך של מאות נוספות. שלא כמספידים למיניהם מצהיר שם הספר: הקיבוץ לא מת! בסיומו של 'פתח דבר', 'האני מאמין' של עורכי הספר, נאמרים הדברים באופן מפורש: 'הידיעות על מותו של הקיבוץ היו ככל הנראה מוקדמות מדי' (עמ' 9). התמורות שהתחוללו בו ושינויי פניו מוצגים בדברי העורכים כעדות ל'צורת חיים דינמית' ולכך שהמייסדים וגם הבאים אחריהם חיפשו 'נתיבות חדשות במציאות ולא באוטופיה' (שם). נוסף על כך לצד תהליכי השינוי, כותבים העורכים, גם כיום יש מי שרוצים להחזיר את הקיבוץ לגלגולו הקודם, ושלבקשים 'לקיים שיתוף ושוויון של ממש מותאמים לנסיבות המאה העשרים ואחת' (שם).

דוגמה להתייחסות חיובית להווה הקיבוצי, ברוח 'אף על פי כן ולמרות הכול',⁴ יש במאמרו של זאב דרורי 'התנועה הקיבוצית כאלטיה מגויסת' (עמ' 81-102). את עמדתו האופטימית הוא מציג מנקודת המבט של תרומת הקיבוץ לביטחון המדינה. טענותיו הנחרצות מבוססות על מחקר סטטיסטי. דרורי איננו מתעלם מהפיחות שחל בתרומה הקיבוצית לביטחון מאז שנות השמונים, ומסביר אותו במשבר ערכים. אולם הוא מסיים את דיונו במסקנה מעודדת: 'האתוס הביטחוני שליווה את התנועה ההתיישבותית עבר לדור הבנים גם עם חילופי הדורות. כל הבוחן את תוצאות הנתונים במשך עשר השנים האחרונות איננו יכול שלא להשתאות ממידת המוטיבציה לגיוס וההתנדבות לחילות קרביים בקרב בני הקיבוצים' (עמ' 101).

גם בסיום מאמרם של אליעזר בן-רפאל ומנחם טופל 'קיבוץ שונה ומשתנה' (עמ' 329-345) יש מידה של הפתעה. לאורך המאמר מציגים מחבריו את השינויים הקיצוניים שהתרחשו בקיבוץ ומעלים את שאלת זהותו: 'מה בכל זאת קיבוץ?'

פוליטי. לגורם הפוליטי נוספו עוד גורמים ובעיקר המשבר הכלכלי בשנות השמונים. לדברי המחברים כל אלו עוררו בקרב חברי הקיבוצים ספקות ב'צדקת הדרך' והובילו לערעור על הרעיון הקיבוצי המקורי ולניסיונות להתמודדות שהייתה כרוכה ב'שבירת כלים' וב'שחיטת פרות קדושות' במישור האידאולוגי ובאורחות החיים.

הקריאה במאמרי הקובץ מבססת ומרחיבה את ההכרה בקשר ההדוק של הקיבוץ במאה שנותיו למציאות שמחוצה לו. שלא כקומונות בעולם, אשר כדברי יעקב עובד 'חיפשו גאולה לעצמן בדרך של התבדלות',³ ולהבדיל מחברות אידאולוגיות אחרות, כגון החברה החרדית, הקיבוץ, מראשיתו ועד היום, לא הקיף עצמו בחומות. הוא ניהל דיאלוג מתמיד עם העולם שסביבו ולא 'ערק' מההיסטוריה. בכך חשף עצמו להעשרה ולתרומה, אך גם לפגיעה במונוליתיות שלו – עד כדי אבדן לכאורה של זהותו האותנטית והייחודית – ולתנודות קיצוניות במעמדו הפוליטי והמוסרי בחברה הישראלית.

ניתן היה להציג את התנודות ובעיקר את המשבר שעבר (ועדיין עובר) הקיבוץ בעשורים האחרונים ככישלון חרוץ. ואמנם ההיחלשות והקרעים אינם מוסווים או 'מטויחים' במאמרים, הם נדונים בהם לרוב. אולם כאמור הספר מעורר את הרושם שהוא כעין מתנת יום הולדת. בכל המאמרים ניכר איפוק ביקורתי וניסיון לתבל את הדברים בגוון מרוכך ואופטימי, לעתים אף באופן מאולץ מעט, כדי לא לקלקל את 'החגיגה'.

מגמה זו גלומה כבר בשם שניתן לספר: 'הקיבוץ: מאה השנים הראשונות'. מהנוסח

3 ראו מאמרו של י' עובד, 'קיבוצים וקומונות', עמ' 369.

4 ד' שמעוני, 'ארץ ישראל', הנ"ל, ילקוט שירים, תל-אביב 1965, עמ' 105-106. השיר נכתב בשנת 1929, בתגובה על מאורעות תרפ"ט.

גברים שוטפים את רצפת חדר האוכל באחד מקיבוצי עמק הירדן, שנות הארבעים

(באדיבות ארכיון יד יצחק בר־צבי והמועצה האזורית עמק הירדן)

בה רמז (שעשוי גם להתקבל כאירוני) לסיכוי. בזכות שינויים גלובלים ופוליטיים, נאמר, עשויה סוגיית השוויון המגדרי להשתלב גם 'בסדר היום הקיבוצי' (עמ' 164).

הקובץ נחתם במאמרו של זאב צחור 'אחרים' (עמ' 379-390). 'אחרים' הוא מוטיב מוביל במאמר. צחור מעמיד זו מול זו את דגניה ואת תל-אביב, הקבוצה הראשונה והעיר העברית הראשונה, שנולדו בסמיכות זמן. הוא רואה את עיקר השוני שביניהן ואת ייחודה של כל אחת מהן בנקודת המוצא, בחלום שהוביל את מייסדיהן, ולאור החלום הוא גם מעריך אם צלחה דרכן או כשלה. מייסדי תל-אביב, אומר צחור, 'חלמו על יישוב שיהיה דומה [ההדגשות שלי]' לקרקוב, לבזל, לביירות – 'דומה לערים הגדולות שהכירו' (עמ' 380). אנשי דגניה חלמו לייסד משהו שונה, 'יישוב אחר מכל שהיה בתולדות האדם' (עמ' 381).

(עמ' 342). הם מבקשים לברוק אם נשמר בו איזה ייחוד שתואם את 'תעודת הזהות' הקיבוצית, ומסקנתם חד-משמעית: 'היישוב הקיבוצי נשאר מסגרת חיים שבה חברי הקולקטיב מעצבים יחד את אורח חייהם ואת מבנה קהילתם' (עמ' 343). על פי קריטריון זה הקיבוץ 'השונה והמשתנה' הוא עדיין קיבוץ!

חריגה מאופקת מהטון הרווח בספר לנימת אכזבה וספקנות עולה ממאמרה של סילביה פוגל-ביז'אוי, העוסק ב'נשים במאה שנות קיבוץ' (עמ' 147-165). המאמר מוביל למסקנה נחרצת: השוויון המגדרי בקיבוץ, כמו בקומונות אחרות, מעולם לא התממש. גם 'מהפכת האימהות' – עם המעבר ללינה משפחתית – לא היטיבה את מעמדן של חברות הקיבוץ, שכן ביסודו של דבר היא לא שינתה את 'הסדר המגדרי'. עם זאת המחברת מסיימת את מאמרה באמירה שיש

**סדר פסח באחד
מקיבוצי עמק
הירדן, שנות
הארבעים**
(באדיבות ארכיון יד
יצחק בן-צבי והמועצה
האזורית עמק הירדן)

שאינן עוד כפי שהיו, עדיין הן אחרות מהמקובל בתל-אביב או בכל מקום בעולם כולו. צחור מסיים את המאמר ואת הקובץ בהצהרה מרוממת: 'במבט לאחור הקיבוץ הוא התרומה המקורית ביותר של הרעיון הציוני לחברה האנושית' (עמ' 388). לאור מאמרו והקובץ כולו כמעט אי אפשר שלא להשתכנע. עם סיום קריאת הקובץ במאמרו של צחור מתהדהדים כמו מאליהם דברי השיר של אלתרמן על ה'אנשים המשונים מאוד':

הם אָמְרוּ נִיֶּסֶד קְבוּצָה
וְנִהְיָ אַנְשִׁים אֲחִים
וּבְכָל, מְשֻׁרָךְ נֶעַל עַד חֶלְצָה,
נִתְחַלַּק בְּלִבּוֹת שְׂמֵחִים.
כִּף אָמְרוּ וְנָטוּ אֶהְלִים לְבָנִים
וּבְכִנְרֹת וּדְגִנְיָה הִתְחִילוּ חוֹנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אֵינָה מִיֵּן בְּנֵי-אָדָם מְשֻׁנִּים!⁵

מנקודת פתיחה זו משתמעת לדברי צחור הצלחת הקיבוץ. הוא מזדהה עם ההילה שנקשרה לקיבוץ בתקופת היישוב ומצדיק את התמורה שתבע לעצמו מהמוסדות המיישבים. 'התמורה הכלכלית של הפרימאט שנתבעה על ידי הקיבוצים' הייתה לדבריו 'הוגנת', שכן הקיבוץ היה 'האוונגרד של העם היהודי' (עמ' 382). בה בעת מציג המאמר את רצף האכזבות ואת תהליך הירידה במעמדו של הקיבוץ. אולם משום שמשברים קיומיים ליוו אותו מראשיתו, צחור איננו רואה במשבר הנוכחי את סופו של הקיבוץ. באופן דיאלקטי הוא עשוי להעיד אולי על הצלחה דווקא, שכן השאיפה לייסד 'משהו אחר' התממשה. למרות השינויים המהותיים, אומר צחור, 'רעיון האחרות קם ונהייה. הקיבוץ ממשיך להיות "אחר"' (עמ' 388), שהרי גם בהשתנותו השותפות והאחריות ההרדית הקיימות בו, אף

5 נ' אלתרמן, 'אנשי עליה שניה', הנ"ל, ספר התיבה המזמרת, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 59.